

ПЕДАГОГІЧНА КУЛЬТУРОЛОГІЯ У СТРУКТУРІ ГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ

Анотація. У статті здійснено теоретичне узагальнення проблеми взаємозв'язку, взаємовпливу феноменів культури та освіти, обґрунтування доцільності врахування культуроцентризму в гуманітарному знанні та педагогічному зокрема, розкриття відповідності процесів стратегічного планування актуальних освітніх парадигм із соціологічним і культурологічним визначенням мети освітнього процесу.

Сьогодні здійснюються численні спроби теоретично виявити особливості взаємозв'язку культури, освіти і соціуму. Перспектива розвитку гуманітарної науки ХХІ ст. пов'язана із вирішенням завдання оцінки значення культури у процесі реалізації освітнього плану людства. Тим самим культура організовує соціум і підтримує його розвиток своїми ідеалами. У результаті постає можливість сформулювати закон соціально-культурної рефлексії: культура формує соціум, а соціум у відповідь забезпечує культурі можливість саморуху і саморозвитку. Відношення між системою культури і системою соціуму будується через систему освіти.

Дослідженням механізмів та закономірностей функціонування цього процесу являють собою предмет педагогічної культурології. Рівні педагогічної культурології: на рівні фундаментальних завдань – це обґрунтування освіти як феномену культури, виявлення морфології освітньої сфери як підсистеми культури; на рівні антропологічних завдань – виявлення еволюції людського знання у всіх культурно-освітніх середовищах. На рівні прикладних завдань – розробка технології модернізації освітньої сфери у відповідності із закономірностями культурної еволюції і сучасного культурного етапу.

Ключові слова: освіта, культура, педагогічна культурологія, соціум, людина.

Аннотация. В статье осуществлено теоретическое обобщение проблемы взаимосвязи, взаимовлияния феноменов культуры и образования, обоснование целесообразности учета культуроцентризму в гуманитарном знании и педагогическом в частности, раскрытие соответствия процессов стратегического планирования актуальных образовательных парадигм с социологическим и культурологическим определением цели образовательного процесса.

Сегодня осуществляются многочисленные попытки теоретически выявить особенности взаимосвязи культуры, образования и социума. Перспектива развития гуманитарной науки XXI века. связана с решением задачи оценки значения культуры в процессе реализации образовательного плана человечества. Тем самым культура организует социум и поддерживает его развитие своими идеалами. В результате возникает возможность сформулировать закон социально-культурной рефлексии: культура формирует социум, а социум в ответ обеспечивает культуре возможность самодвижения и саморазвития. Отношения между системой культуры и системой социума строятся через систему образования.

Исследованием механизмов и закономерностей функционирования этого процесса представляют собой предмет педагогической культурологии. Уровни педагогической культурологии: на уровне фундаментальных задач - это обоснование образования как феномена культуры, выявления морфологии образовательной сферы (а не вузькоинституционной системы) как подсистемы культуры; на уровне антропологических задач - выявление эволюции человеческого знания во всех культурно-образовательных средах (а не только собственно системы образования). На уровне прикладных задач - разработка технологии модернизации образовательной сферы в соответствии с закономерностями культурной эволюции и современного культурного этапа.

Ключевые слова: образование, культура, педагогическая культурология, социум, человек.

The article theoretical generalization relationship problems, interference phenomena of culture and education, taking into account the rationale kulturotsentryzmu in Humanities and Teacher particular disclosure pursuant strategic planning processes of current educational paradigms of sociological and cultural goals of the educational process definition.

Today theoretically made numerous attempts to identify the particular relationship between culture, education and society. The perspective of the humanities XXI century. associated with the solution to the problem assess the value of culture in the implementation of the educational plan for humanity. Thus culture society organizes and supports its development with their ideals. As a result, there is a law to formulate a socio-cultural reflection: culture creates society, society and culture in response provides the possibility of self-movement and self-development. The relationship between culture system and the system of society is built through the education system.

The study of the mechanisms and patterns of functioning of this process are the subject of teaching cultural studies. Levels of teaching cultural studies: at the level of fundamental problems - a study of education as a cultural phenomenon, identifying educational sphere morphology (not vuzkoinstyutitsynoyi system) as a subsystem of culture; anthropological level problems - revealing the evolution of human knowledge in all cultural and educational media (not just their own education system). At the level of applied challenges - developing technology modernization of the educational sphere in accordance with the laws of cultural evolution and modern cultural stage.

Key words: education, culture, teaching cultural studies, society, people.

Постановка проблеми. Сучасні процеси реформування системи освіти потребують ґрунтовного вивчення досвіду трансформаційних процесів попередніх епох задля виявлення і врахування позитивних тенденцій та неповторення негативних наслідків, теоретичного обґрунтування стратегічних орієнтирів на основі розробки методологічних засад освітньої галузі. Водночас вирішення цих завдань є базовою основою існування і розвитку національної культури. Саме культуроцентричний характер є визначальним у соціальному, політичному та економічному положенні країни. У цьому контексті система освіти виступає одним із соціальних інститутів вироблення культури, в свою чергу культура є своєрідним механізмом трансляції соціального досвіду, відповідно має педагогічну складову. У цьому контексті набувають актуальності дослідження, спрямовані на вирішення нагальних проблем у сучасній культурній ситуації, серед яких – відповідність системи освіти новим суспільним перетворенням, новій соціокультурній ситуації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням філософії освіти, визначення стратегічних завдань сучасних освітніх перетворень присвячені праці вітчизняних вчених: І. Беха, І. Зязюна, В. Кременя, В. Кузя, В. Курила, В. Огневюка, О. Сухомлинської та ін. З огляду того, що система освіти є основною складовою соціокультурного творення, у виробленні гуманітарного знання окреме місце посідає питання «культурології освіти» та «педагогічної культурології» (зарубіжні вчені: А. Аріарський, В. Бенін, Г. Бірженюк, І. Відт, Є. Жукова, М. Тарасова та ін.).

Мета статті – здійснити теоретичне узагальнення проблеми взаємозв'язку, взаємовпливу феноменів культури та освіти, обґрунтувати доцільність врахування культуроцентризму в гуманітарному знанні та педагогічному зокрема, розкрити відповідність процесів стратегічного планування актуальних освітніх парадигм із соціологічним і культурологічним визначенням мети освітнього процесу.

Виклад основного матеріалу. У цьому відношенні складність конкретизації дефініції «культура» полягає у великій кількості його трактувань, їх різнорівневих, багатоаспектних відповідно до наукових напрямів та шкіл, історичних періодів, методологічних принципів тощо.

Американські дослідники А. Кребер і К. Клакхон зібрали більше 250 визначень культури. У 1996 р. А. Кармин нарахував вже 1500 визначень, диференціювавши їх на описові, антропологічні, ціннісні, нормативні, адаптивні, історичні, функціональні, семиотичні, символічні, герменевтичні, психологічні, дидактичні, соціологічні [9].

Кожен історичний період відповідно до філософських концепцій декларував свою внутрішню логіку щодо сутності культури як соціального феномену.

З кінця XVIII ст. культура розглядається як важливий аспект життя суспільства, що безпосередньо пов'язаний із способом здійснення людиною діяльності різного змісту, спрямування, використаних засобів, результатів. Культура мислиться як: 1) процес розвитку людського розуму і розумових форм буття (французьке Просвітництво); 2) історичний розвиток людської духовності – еволюція різноманітних форм свідомості, які забезпечують прогрес людства (німецький класичний ідеалізм та романтизм, німецьке Просвітництво); 3) автономна система цінностей та ідей, що визначає тип соціальної організації (неокантіанство, А. Вебер, П. Сорокін, А. Тойнбі, О. Шпенглер та ін.). У кінці XIX і першій половині XX століття при вивченні проблематики культури філософи і науковці почали використовувати праці з антропології, етнології, теорії систем, семіотики, теорії інформації (культурна антропологія – Е. Тейлор, Ф. Боас, А. Кребер; структурний функціоналізм – Б. Малиновський, Р. Мертон, Т. Парсонс; структуралізм – К. Леві-Строс, М. Фуко; неофрейдизм, постмодернізм тощо) [14, с. 28].

Підставно і всебічно висвітлив підходи до вивчення культурно-історичного процесу Ю. Богуцький у напрямі критичного аналізу основних історичних і культурологічних шкіл та напрямів, що розглядають

антропологічні теорії та культури, що дало нам змогу виявити необхідні відомості для подальшої розробки методології вивчення явищ «культура» і «цивілізація». Маємо на увазі культурно-історичний напрям (історична школа); історичну антропологію; історичну культурологію; еволюціоністські теорії культури і в їх межах – концепція анімізму, концепція еволюціонізму Г. Спесера, французька соціологічна школа, амстердамська школа, неоеволюціонізм; дифузійні і в межах цього напрямку – історико-географічний напрям, теорія міграції, вчення про культурні кола, теорія культурних ареалів, геополітична школа, морфологія культури, міфологічна школа, теорія загального та окремого розвитку, історично орієнтований напрям, американська історична школа, фінська школа; функціональний підхід до вивчення культур (функціоналізм, структурно-функціональний метод); біологічний напрям і в його межах – культурний релятивізм; марксистська теорія; психоаналітичний напрям (фрейдизм) і в його межах – власне фрейдизм; неофрейдизм [4, с. 50].

З одного боку, культура не тотожна суспільству, а є лише особливим аспектом соціального життя, а з другого, культура пронизує всі без винятку стани соціального повсякдення, і немає жодного соціального феномену, який був би ізольований від впливу культури, не ніс би на собі відбитку її дії [11, с. 17].

Будучи виявленням способів і норм соціальної організації та регулювання життєдіяльності суспільства, культура має низку функцій: соціально-регулятивну, комунікативно-репродуктивну, ціннісно-орієнтаційну та ін. Культура не зводиться лише до результатів діяльності, це і сама діяльність: саме так вона представляється нам як світоглядна, політична, технологічна, виробнича, культура людського спілкування, екологічна, правова, художня та ін. Культура є продуктом суспільної діяльності, незалежно від того, в якій формі – колективній чи індивідуальній – вона здійснювалася. Тому головна родова ознака культури – це

неприродне, діяльнісне, суспільне джерело її походження та розвитку, яке має загальний характер [4, с. 50].

Існує думка, що культура – це все те, що людина одержала не від природи, а за допомогою власного розуму. Як вважає Д. Антонович, «в широкому розумінні цього слова, культурою вважаємо все, що має людина чи громада людей не від природи, а вже від власного розуму і власної творчості як в царині матеріальній, так і в духовній, в царині громадського життя, звичаїв та побуту» [13].

Згідно з теорією Гайєка між біологічною еволюцією і культурою є принципова різниця: перша закріплюється і передається генетично, при цьому набуті ознаки не успадковуються, друга ж передається не генетично, а за допомогою інформаційного механізму. Важлива обставина, яка цим визначається, полягає у тому, що в культурі виявляється можливою передача навичок, традицій – загалом інформації – набутих упродовж життя індивідом. Це суттєво прискорює темп культурної еволюції порівняно з біологічною [10, с. 42].

Дослідження і вивчення культурних процесів є предметом культурології, яка оформилася в 60-х роках минулого сторіччя, зробивши своєрідним об'єктом вивчення соціально-історичні процеси розвитку суспільства і становлення людської особистості. Інакше кажучи, культурологія – це наука про взаємодію особистості, суспільства і культури.

Водночас, в рамках культурології виникли два напрями: гуманітарний і соціальний. Гуманітарний – літературознавчий, мистецтвознавчий напрям – своєрідне «шедевровознавство», яке займається розшифровкою духовних смислів світу артефактів у формі музичного чи художнього твору, пам'ятки архітектури чи писемності та ін. Можна сказати, що артефактами гуманітарної культури служать продукти елітарної свідомості. Соціальна культурологія – це дослідження еволюції масової свідомості людини як творця культури.

У рамках соціальної культурології виділяються три основні галузі, якими є:

- фундаментальна – це теорія і філософія культури. Вона досліджує найбільш загальні закономірності історичного і соціального буття, формулює її епістемологію – систему принципів, методологій, методів пізнання;
- антропологічна – досліджує культурне буття людей, нормативні зразки поведінки і свідомості; це більш емпіричний і вимірюваний рівень пізнання;
- прикладна, яка займається розробкою технологій практичної організації та регуляції культурних процесів [8].

З огляду на те, що основним носієм і творцем культури є людина, розглянемо освітній аспект засвоєння культури людиною та її трансляції від покоління до покоління. Тож звернемося до визначення, запропонованого вітчизняним вченим С. Гончаренком, який у вужчому розумінні розглядає культуру як сферу духовного життя суспільства, що охоплює насамперед систему виховання, освіти, духовної творчості, а також установи й організації, що забезпечують їхнє функціонування. Водночас під культурою розуміють рівень освіченості, вихованості людей, а також рівень оволодіння якоюсь галуззю знань або діяльністю [6, с. 248].

У структурі культури як феномену саме система освіти належить провідне значення. Стратегічне планування актуальних освітніх парадигм нерозривно пов'язано із соціологічним і культурологічним визначенням мети освітнього процесу. Сьогодні здійснюються численні спроби теоретично виявити особливості взаємозв'язку культури, освіти і соціуму. Перспектива розвитку гуманітарної науки XXI ст. пов'язана із вирішенням завдання оцінки значення культури у процесі реалізації освітнього плану людства [12].

Призначення культури – перетворення, якісна зміна і створення обох суб'єктів світовідношення – людини і світу. Освітній потенціал ідеалів культури розкривається як пізнання, спрямування ціннісних орієнтацій, наділення мовою спілкування, комунікативне єднання, повідомлення

технологій діалогу та ін. Домінуючі ідеали культури визначають освітні ідеали, і змінити пріоритет у виборі домінуючих культурних еталонів можна лише через зміну освітніх ідеальних орієнтирів.

Ідеалоосвіта – це процес діяльнісного становлення еталону культури як ідеального репрезентанта світовідношення, актуального для більшого чи меншого числа індивідів. Для здійснення операції актуалізації еталону культури необхідний такий суб'єкт як людина. Людина створює еталон культури як актуальний, дієвий, а культурний еталон творить людину як суб'єкта ідеалоосвіти. Створюючи ідеали культури, людина одночасно стає і повноцінним суб'єктом культури, і суб'єктом соціуму, що підпорядковується реалізації комунікативної місії культури. Орган, що виконує функцію технологічного розкриття ідеалів культури в культурі – це освіта. Ідеали культури затребувані системою освіти, яка живе, технологізує, і тим самим, трансформуючи їх в освітні ідеали [12].

Таким чином, культура організовує соціум і підтримує його розвиток своїми ідеалами. У результаті постає можливість сформулювати закон соціально-культурної рефлексії: культура формує соціум, а соціум у відповідь забезпечує культурі можливість саморуху і саморозвитку. Відношення між системою культури і системою соціуму будується через систему освіти.

Ідеали, створені як основа системи культури у формі освітніх ідеалів, справляють сприятливий вплив на соціум. Так вибудовується ланцюг трансформацій: ідеал культури – освітній ідеал – соціальний ідеал. Ідеали культури приводять до появи соціальних ідеалів, тобто укріплюють систему соціуму за допомогою того іманентного освітнього потенціалу, яким володіють.

Система культури керує розвитком системи соціуму, генеруючи соціальні ідеали як форми прояву власної освітньої активності. Система соціуму і система культури перебувають у тісному взаємозв'язку. Ідеали культури трансформуються у соціальні за допомогою освіти [12].

Російський вчений М. Аріарський, який досліджував соціальну і психолого-педагогічну проблему інкультурації особистості, є автором концепції педагогічної культурології – це місток між культурою як історично вмотивованим рівнем розвитку суспільства, як системою способів і результатів розвитку сутнісних сил людини і педагогікою як наукою про виховання, освіту і навчання людини відповідно до вимог людського розвитку.

Педагогічна культурологія – це галузь науки і соціальної практики, яка інтегрує у собі основи філософської антропології, культурології і педагогіки і, спираючись на їх взаємодію і взаємовплив, розкриває методику соціально-культурної просвіти і залучення індивіда у культурну діяльність, що сприяє перетворенню знань про культуру у морально-естетичні переконання, у норми і принципи духовного життя. Цільова установка педагогічної культурології – залучення людини у світ культури [3].

Як відомо, педагогіка – це не лише сфера наукових досліджень, пов'язаних із вихованням, навчанням і освітою. Вона являє собою частину гуманітарного знання і одночасно виступає частиною культури. Педагогіка як наука займається вивченням закономірностей свідомої цілеспрямованої передачі соціального досвіду (тобто змісту культури) з покоління в покоління. Тобто, будучи частиною культури, педагогіка, з одного боку, слугує виробленню і розвитку культури, з іншого – виступає базою збереження чи змінення традиційних культурних цінностей [7].

Педагогічна культурологія являє собою сферу гуманітарного знання, що виступає в якості методології соціокультурного вироблення, що вивчає загальні закономірності педагогічного процесу, спрямована на отримання систематизованих знань про форми і методи трансляції соціального досвіду і яка розробляє варіанти практичної організації культурно-освітньої практики [2].

I. Відт розробила структуру рівнів педагогічної культурології: на рівні фундаментальних завдань – це обґрунтування освіти як феномену культури,

виявлення морфології освітньої сфери (а не вузькоінституційної системи) як підсистеми культури; на рівні антропологічних завдань – виявлення еволюції людського знання у всіх культурно-освітніх середовищах (а не лише власне системи освіти). На рівні прикладних завдань – розробка технології модернізації освітньої сфери у відповідності із закономірностями культурної еволюції і сучасного культурного етапу [5].

З названого розуміння випливає, що в основі конкретних форм і методів професійної діяльності суб'єктів педагогічного процесу завжди лежить певний, історично сформований соціокультурний комплекс. Механізми та закономірності функціонування цього соціокультурного комплексу роблять визначальний, хоча і не завжди прямий, вплив на систему освіти, задаючи межі її виховних та освітніх можливостей. Але класична педагогіка ці механізми, закономірності та кордони не досліджує. Вони являють собою предмет педагогічної культурології [2].

Висновки. Таким чином, система освіти є визначальною у виробленні, збереженні та передачі соціокультурного досвіду, разом з тим є складовою загального культурного процесу. Це вмотивовує необхідність дослідження та вироблення методологічних засад та технологій протікання освітнього процесу у напрямі засвоєння культури людиною та її трансляції від покоління до покоління. Встановлено, що стратегічне планування актуальних освітніх парадигм повинно нерозривно бути пов'язано із соціологічним і культурологічним визначенням мети освітнього процесу.

Список використаних джерел:

1. Бенин В. *Обоснование педагогической культурологии* \ В. Бенин. Режим доступу: <http://vlbenin.blogspot.com/search/label/%D0%9F%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F%20%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%8F>
2. Бенин В.Л. Педагогическая культурология: курс лекций \ В.Л. Бенин. – Уфа: БГПУ, 2004.
3. Бирженюк Г.М. Педагогика постижения культуры \ Бирженюк Г.М. \ Педагогика. – 2012. – № 2. – С. 116-121.
4. Богуцький, Юрій Петрович. Стан та перспективи розвитку культури в Україні [Електронна копія] / Юрій Богуцький. — Електрон. текст. дані (1 файл : 22,9 Мб). — К. : ДАККиМ, 2004

5. Видт И. Е. Образование как феномен культуры : эволюция образовательных моделей в историкокультурном пространстве: дис... д-ра пед. наук. – Тюмень, 2003
6. Гончаренко С.У. Український педагогічний енциклопедичний словник. Видання друге, доповнене й виправлене \ С.У. Гончаренко. – Рівне : Волинські обереги, 2011. – 552 с.
7. Жукова Е.Д. «Культурология образования» и «педагогическая культурология» : поиск идентичности \ Жукова Е.Д. \ Современный университет : теория и практика. – Режим доступа: lib.herzen.spb.ru/text/zhukova_1_13_27_31.pdf
8. Жукова Елена Дмитриевна. Педагогическая культурология в структуре культурологического знания \ Жукова Елена Дмитриевна. Режим доступа: www.culturalnet.ru/...g_files/Zhukova_V_4congress.doc
9. Кармин А. С. Основы культурологи. Морфология культуры \ Кармин А. С. – М. : Изд-во «Экзамен», 2002. – 544 с.
10. Свідзінський А. В. Самоорганізація і культура / А. В. Свідзінський. - К. : Вид-во ім. Олени Телеги, 1999. - 288 с.
11. Стьопкін В. Культура \ В. Стьопкін \ Психологія і суспільство. – 2015. – № 1. – С. 16-25.
12. Тарасова М.В. Образовательная реализация идеалов культуры в системе социума \ Тарасова М.В., Кудашов В.И. \ Философия образования. – 2014 – № 6. – С. 94-105.
13. Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича \ Пам'ятки історичної думки України. – Київ, 1993.
14. Фурман А. Соціальна культура \ Фурман А., Морщакова О. \ Психологія і суспільство. – 2015. – № 1 – С. 26 – 36.

Literatura

1. Benyn V. Obosnovanye pedahohycheskoi kulturolohyy \ V. Benyn. – Rezhyim dostupu: <http://vlbenin.blogspot.com/search/label/%D0%9F%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F%20%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%8F>
2. Benyn V.L. Pedahohycheskaia kulturolohyia: kurs lektsyi \ V.L. Benyn. – Ufa: BHPU, 2004.
3. Byrzheniuk H.M. Pedahohyka postyzhennia kultury \ Byrzheniuk H.M. \ Pedahohyka. – 2012. – № 2. – С. 116-121.
4. Bohutskyi, Yurii Petrovych. Stan ta perspektyvy rozvytku kultury v Ukraini [Elektronna kopiia] / Yurii Bohutskyi. — Elektron. tekst. dani (1 fail : 22,9 Mb). — K. : DAKKKiM, 2004
5. Vydt Y. E. Obrazovanye kak fenomen kultury : evoliutsiya obrazovatelnykh modelei v ystorykokulturnom prostranstve: dys... d-ra ped. nauk. – Tiumen, 2003
6. Honcharenko S.U. Ukrainskyi pedahohichnyi entsyklopedychnyi slovnyk. Vydannia druhe, dopovnene i vypravlene \ S.U. Honcharenko. – Rivne : Volynski oberehy, 2011. – 552 s.
7. Zhukova E.D. «Kulturolohyia obrazovaniya» y «pedahohychsekaia kulturolohyia» : poysk ydentychnosty \ Zhukova E.D. \ Sovremennyyi unyverrsytet : teoryia y praktyka. – Rezhyim dostupu: lib.herzen.spb.ru/text/zhukova_1_13_27_31.pdf
8. Zhukova Elena Dmytryevna. Pedahohycheskaia kulturolohyia v strukture kulturolohycheskoho znaniya \ Zhukova Elena Dmytryevna. Rezhyim dostupu: www.culturalnet.ru/...g_files/Zhukova_V_4congress.doc
9. Karmyn A. S. Osnovy kulturolohy. Morfolohyia kultury \ Karmyn A. S. – M. : Yzd-vo «Экзамен», 2002. – 544 s.
10. Svidzinskyi A. V. Samoorhanizatsiia i kultura / A. V. Svidzinskyi. - K. : Yyd-vo im. Oleny Telehy, 1999. - 288 s.
11. Stopkin V. Kultura \ V. Stopkin \ Psykholohiia i suspilstvo. – 2015. – № 1. – С. 16-25.

12. Tarasova M.V. Obrazovatelnaia realizatsiya ydealov kultury v systeme sotsyuma \ Tarasova M.V., Kudashov V.Y. \ Fylosofya obrazovaniya. – 2014 – № 6. – S. 94-105.
13. Ukrainska kultura: lektsii za redaktsiieiu Dmytra Antonovycha \ Pam'iatky istorychnoi dumky Ukrainy. – Kyiv, 1993.
14. Furman A. Sotsialna kultura \ Furman A., Morshchakova O. \ Psykholohiia i suspilstvo. – 2015. – № 1 – S. 26 – 36.

Відомості про автора: Кравченко Оксана Олексіївна, кандидат педагогічних наук, доцент, декан факультету соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, контактний телефон +380984216444

Адреса Нової пошти: м. Умань, відділення № 2.